

10.46299/ISG.2022.MONO.PED.1.2.2 Автор: Liudmyla Shelestova

2.2 "Picture of the world" in the problem field of philosophy, psychology and pedagogy

Формуванню картини світу та з'ясуванню сутності цього наукового феномену присвячено чимало досліджень з філософії, психології, культурології, мовознавства та інших галузей наукового знання. Серед робіт кінця XX – початку XXI ст. вирізняються роботи Ю. Аксьонової, О. Баксанського, О. Кудрявцевої, О. Леонтьєва, У. Найссера, О. Обухова, В. Петухова, С. Смірнова, Д. Снянського, Т. Степанової, А. Суворової, Яссмана В. та інші. Аналіз наукових джерел свідчить, що поняття «картина світу» належить до міжсистемних і тому є предметом дослідження різних наук (філософії, культурології, історії, соціології, психології, природничих наук, екології, кібернетики тощо) [20]. Результати аналізу наукових джерел дали змогу з'ясувати сутність цього поняття та розкрити взаємозв'язки між різновидами картини світу.

Буття та його пізнання є джерелом розвитку змісту освіти та слугують основою формування картини світу особистості. Саме тому виклад матеріалу доречно розпочати з аналізу філософського розуміння буття, яке є надскладною, багаторівневою, поліфункціональною та регульованою системою, основними складниками якої є *природа, суспільство, людина, культура*. Зазначені сфери буття є системними утвореннями нижчого порядку, тому буття виступає стосовно них метасистемою й, водночас, середовищем їх існування. Кожна зі сфер буття є стосовно нього підсистемою, а всі вони разом поєднані тісними органічними зв'язками, що забезпечують існування буття як цілісності. Сфери буття до такої міри переплетені, що неможливо розглянути окремо кожен із них, а потім розкрити їхні зв'язки (М. Каган) [21].

Кожна сфера буття як система має свої складники з їх зв'язками, свою внутрішню динамічну активність, що забезпечує її цілісність [21]. Сутність будь-якої зрозуміла саме у зв'язку з сутністю інших, тому послідовна характеристика буття містить висвітлення зв'язків між його сферами. Центральною ланкою у цих зв'язках виступає людина.

Історично першою формою буття визнано *природу* як форму існування матерії, що склалася стихійно та охоплює неорганічні й органічні структури; як наявне буття матерії, реальність її конкретного існування (М. Каган) [21, с. 49].

У другій формі буття – *людському суспільстві* – воно переходить від спонтанної форми існування біологічної системи до функціонування на основі суспільних відносин, які не детерміновані біологічно й не транслюються генетично. Тобто, структура суспільства обумовлена змінюваним характером практичного ставлення людей до природи, формами і організацією виробництва, свідомістю людей, ідеологічними настановами (М. Каган) [21, с. 49].

Людина – носій особливої, третьої за історичною послідовністю, форми буття (М. Каган) [21, с. 50]. Біологічні та соціальні якості органічно пов'язані і в сутності, і в існуванні людини, що веде до утворення синтетичних за походженням, системних за характером властивостей (здатності ходити, їсти, любити, мислити). Вони не зводяться ні до дарованих природою, ні до привнесених суспільством. Пов'язуючи в неподільне ціле природу й суспільство, людина стає центральною ланкою серед форм буття як онтологічної системи.

Гармонійне поєднання в людині природного і соціального можливе за рахунок четвертої форми буття – *культури*, яка породжена продуктивною діяльністю. Така діяльність людини спрямована, з одного боку, на задоволення вітальних потреб, з іншого – не просто передачу від покоління до покоління, від виду до індивіда всіх поведінкових програм, а формування механізмів «соціального наслідування». Для цього потрібне «опредметнення» накопиченого людством досвіду, що дає можливість зберегти в об'єктивованому вигляді (тобто, відстороненому від конкретної людини) здобуті ним знання, цінності та вміння (М. Каган) [21, с. 50].

Як зазначалося вище, пізнання буття є основою для формування картини світу особистості. У найзагальнішому плані вчені виділяють *колективні та індивідуальні картини світу*. До перших належать: загальна (глобальна), етнічна та субкультурна картини світу. Індивідуальна картина світу притаманна кожній

особистості. Послідовно розглянемо сутність зазначених картин світу, процеси їх формування та взаємозв'язки.

Сучасна *глобальна картина світу* формувалася протягом усього історичного розвитку людства, пройшла певні стадії, обумовлені поступовим удосконаленням способів відображення дійсності і намаганням створити точнішу модель об'єктивної реальності. Залежно від цих способів у філософії виділяють такі види загальної картини світу: *буденна, міфологічна, релігійна, художня, наукова, філософська, морально-етична* (О. Кудрявцева) [22]. Усі вони пов'язані з розвитком пізнання, поступовим накопиченням знань людства, а останні три – з появою та розвитком наук. Кожна наступна у цій низці базується на попередніх, є вищим щаблем, порівняно з ними. Ті, що є продуктом певних наук, тісно пов'язані з предметами самих наук. На сучасному етапі ці типи глобальної картини світу співіснують і фактично є її складовими частинами [20].

Буденна картина світу формується з найдавніших часів. Вона містить достатній та необхідний мінімум знань про різнопланове й різнобічне життя людини, а також знання для базового життєзабезпечення побуту людини й суспільства (О. Кудрявцева) [22]. Цей мінімум знань зазнав значних кількісних та якісних змін протягом історичного розвитку людства (Г. Малюченко) [23]. У центрі буденної картини світу стоїть людина як суб'єкт діяльності та соціальної поведінки.

Міфологічна картина світу дійшла до нас із глибокої давнини. Способом відображення у цій картині світу є міф з його символікою, а в її основі лежить глибокий зв'язок людини й природи на основі творчої уяви, фантазії, чуттєво-емоційного підходу до явищ навколишньої дійсності, бачення світу досконалим, цілісним, а людини в ньому – як частини світового порядку (О. Кудрявцева) [22]. Міфологічна картина світу позбавлена підстав для поділу на складові частини: її елементи об'єднані в образне, синкретичне, цілісне уявлення про явища природи і суспільне буття. У міфологічній картині світу встановлений порядок у світі ідентифікується із закономірностями світу, тому картина світу постійно

відтворюється: вона є і «каркасом» життєдіяльності, і точкою опори, від якої починає відраховувати своє життя людина (О. Обухов) [24].

Релігійна картина світу (та її різновиди) керується постулатом, що тілесно-матеріальна дійсність не є єдино самостійною, проте самодостатня і є результатом творіння Бога або Богів (О. Кудрявцева) [22]. Релігійна картина світу поділяє його на природний (земний) і трансцендентний (небесний). Суб'єктом релігійної картини світу є індивід, який спирається на віру, тому вихідною підставою побудови картини світу є релігійний досвід і одкровення; об'єктом є світ у всій його цілісності. Тому релігійна картина світу містить опис природи, суспільства, людини і надчуттєвого світу, однак опис світу спирається на пояснення буття як божественного (С. Пішун) [25]. Кожна релігійна система формує свою систему догматики, яка визначає картину світу (іудаїстська, християнська, ісламська, індуїстська, буддистська тощо) (В. Шевченко) [26].

Художня картина світу нерозривно пов'язана з розвитком мистецтва, естетичних почуттів і смислів буття на основі понять прекрасного, гармонії у Світі. Мистецтво є пізнанням і поясненням світу в художніх образах (з точки зору певного естетичного ідеалу), одним із способів естетичного освоєння дійсності. Спеціальним предметом мистецтва є життя у естетичному багатстві, гармонійній цілісності й драматичних колізіях. Воно є нерозривною єдністю об'єктивного світу і суб'єктивних способів його пізнання, єдністю раціонального й емоційно-чуттєвого у пізнанні. Мистецтво має можливість досягти яскравої, емоційно насиченої, образної картини дійсності, що інтуїтивно приймається (О. Баксанський) [27]. У мистецтві існує ситуація плюралізму картин світу (художніх світобачень). Тут швидше можна говорити не про картину світу, а про картини світу. І питання їх синтезу з метою єдиного світобачення позбавлене сенсу.

Наукова картина світу базується на пізнанні людиною зв'язків і відношень навколишнього світу, які необхідні їй у практичній діяльності. Ця картина світу передбачає комплекс знань про факти і закони буття, методи отримання нових знань. Вона структурує світ у системі понять та ідей, властивих

певному етапу розвитку людства. На думку А. Суворової, наукова картина світу репрезентує найбільш організовану форму знання, такий рівень його оформлення, що дає цілісні уявлення про закономірності, виявлені в об'єктивній реальності [28].

Наукова картина світу, як будь-який пізнавальний образ, спрощує і схематизує дійсність. Водночас завдяки спрощенню і схематизації наукова картина світу виділяє із безмежної різноманітності реального буття саме ті його суттєві зв'язки, пізнання яких і є основною метою науки на цьому етапі розвитку людства (В. Стьопін) [29, с.20].

Серед суттєвих ознак наукової картини світу – постійні зміни, динаміка, безперервне прагнення до все більшої адекватності відображення об'єктивного світу (просторово-часового континууму). Припинення змін у науковій картині світу означало б кінець наукового прогресу, досягнення колективною свідомістю межі пізнання. Оскільки пізнання нескінченне, наукова картина світу завжди залишиться «меншою» за об'єктивний світ, не досягне тотожності з ним.

На основі наукової картини світу здійснюється активне осягнення законів природного і соціального буття (О. Кудрявцева) [22]. Із розвитком природничих та гуманітарних наук у науковій картині світу почали виділяти два інтегровані складники: у природничо-науковому складнику синтезуються знання про об'єктивний світ шляхом узагальнення досягнень природничих наук і, частково, соціальних (матеріально-економічна й виробнича сфери) як галузей прикладного природознавства; гуманітарний складник синтезує знання про суб'єктивний світ і його взаємини з навколишнім середовищем: людьми, соціумом, природою. Гуманітарний складник є атрибутивним для життя будь-якого суб'єкта як сукупність життєво важливих знань і слугує основою практики взаємин людини зі світом. З часом ці складники наукової картини світу набули статусу самостійних картин світу, хоч і тісно взаємопов'язаних [22].

Природничо-наукова та гуманітарна картини світу є наддисциплінарними системами наукових і позанаукових знань, що визначають цілісне бачення світу через призму фундаментальних наукових цінностей, креативних якостей,

свідомості людини, природовідповідності, гармонійної єдності людини зі світом (О. Кудрявцева) [22, с. 30]. Подальша диференціація цих картин світу протягом ХХ ст. привела до формування фізичної, хімічної, біологічної, екологічної, соціальної, етнологічної тощо картин світ. Зрозуміло, що сутність наукової картини світу тісно пов'язана з предметами відповідних наук.

Процеси інтеграції та диференціації наукових знань призводять до утворення на стику наук проміжних наукових знань та відокремлення їх у самостійні наукові галузі (біохімія, біофізика, ядерна фізика, соціальна психологія, психологічна антропологія, соціальна педагогіка тощо). Цей природний і закономірний процес засвідчує безмежність буття, людського пізнання і, відповідно, розвиток наукової картини світу.

До недавнього часу наука з недовірою ставилась до ірраціональних уявлень. Останні були сукупністю поглядів (містичних, езотеричних тощо), які наполягають на обмеженості раціонального способу пізнання світу, неможливості описати його в логічних поняттях і визнають основним способом пізнання інтуїцію, почуття, споглядання, досягнення злиття та єдності з реальністю, що знаходить відображення у відповідних когнітивних репрезентаціях (О. Баксанський) [27]. Проте негативне ставлення до ірраціональних уявлень із середини ХХ ст. почало змінюватися: вкрай поверхове розуміння і трактування різних містичних учень Сходу, що мають багатовікову історію, традицію, а також значну кількість послідовників (індуїзм, буддизм тощо) змінилося на адекватне розуміння основних положень східного містицизму [27].

Оскільки прерогативою філософії є загальні закони й закономірності існування людини, природи та суспільства, *філософська картина світу* відображує найзагальніші зв'язки в межах зазначених компонентів навколишньої реальності та, особливо, у сфері їх взаємодії. Філософська картина світу формує філософський світогляд окремих особистостей, соціальних верств, цілих держав і світових систем. На базі цієї картини світу формуються переконання, виробляється світовідношення, здійснюється різноманітна

практична діяльність людей і перетворення соціальних систем різного рівня. Філософська картина світу узагальнює досвід і знання людства (О. Кудрявцева, О. Кривуля, М. Каган). [22, 30, 21].

Характерною особливістю сучасного підходу у розбудові картини світу в філософії є орієнтація на стохастичну, імовірнісну модель (замість попередньої, що базувалася на ідеї наперед визначеного майбутнього), згідно з якою, світ не є готовою, завершеною інстанцією, яку можна зрозуміти до кінця і спроектувати на майбутнє. Він перебуває у процесі постійного становлення і вимагає кожного разу нового переосмислення змін, що відбуваються (О. Подьяков) [31]. В імовірнісному світі немає нічого такого, що можна було б раз і назавжди прийняти як аксіому. Головне у цій моделі світу те, що світ осмислюється як цілісність, яка складається із сукупності нелінійних процесів (М. Мамардашвілі) [32].

У центрі *морально-етичної картини світу* лежить уявлення про Добро як найважливішу світову основу і спосіб існування людини у злагоді зі світом. Морально-етична картина світу включає основні норми, заповіді моральної поведінки людини; на філософському рівні узагальнює багату і різнобічну моральну практику; осмислює загальні етичні категорії; створює етичні філософські концепції світоставлення людини й суспільства (О. Кудрявцева) [22]. Подібно до наукової картини світу морально-етична спочатку розвивалась у межах філософської картини світу, а після відокремлення етики від філософії набула статусу самостійної.

Серед охарактеризованих видів картин світу вчені вважають найвпливовішими на свідомість людини релігійну та наукову. На думку американського дослідника К. Хюбнера, суперечності між світом міфології і світом науки задають двоїстість, яка характеризує нашу культуру [33]. Як наукова, так і релігійна моделі світу базуються на основі особливих типів мислення [34]. Для міфологічного мислення характерна дифузність, нерозчленованість, воно не відділяється чітко від емоційної та моторної сфер; нечітко розділяється суб'єкт і об'єкт, предмет і знак, річ і слово, сутність та її

назва, річ та її атрибути, одиничне й множинне, просторові й часові відносини; слабо розвинені абстрактні поняття (Л. Леві-Брюль, А. Суворова) [16, с. 11–20; 17]. Наукове мислення базується на чіткому поділі суб'єкта пізнання і його об'єкта, а також об'єктів один від одного і абстрагується від безпосередніх емоційних вражень (Ю. Аксьонова) [34]. Кожен із цих видів глобальної картини світу має характерні особливості і риси. Водночас усі мають спільні, стабільні компоненти: людина, світ, простір, час. Розташовуючись навколо так званого смислового центру, вони і складають цілісну модель реальності.

Зрозуміло, що всі наявні класифікації картин світу мають відносний характер, проте вони підкреслюють складність, багатомірність цього поняття, доповнюють одна одну у пізнанні його сутності, впливу на людину та можливостей використання.

Одночасно з формуванням глобальної картини світу відбувається процес її вбирання (привласнення), розпредметнення різними *культурами (етносами), субкультурами (соціальними групами) та індивідами* [31].

В історичному становленні й розвитку кожен етнос виробляє *власну етнічну картину світу*, що об'єднує його членів у єдине ціле. Процес привласнення глобальної картини світу певним етносом відрізняється залежно від його належності до традиційних (моноетнічних) чи поліетнічних культур. Базисним матеріалом у цьому процесі є категоріально-семантичний рівень (шар) відповідної культури. «Вбирання», сприйняття цих категорій і уявлень має найчастіше неусвідомлений характер, оскільки вони відображені в мові, а також в інших знакових системах (мистецтві, науці, релігії) (А. Гуревич) [38].

Завдяки етнічній культурі людина отримує такий образ навколишнього, в якому всі елементи світобудови структуровані і співвіднесені з самою людиною у такий спосіб, що кожна людська дія є компонентом загальної структури. Етнос співвідносить людину з конкретикою реального світу; визначає значущі для людини реалії, їх значення і місце, яке вони займають у світобудові. Отже, етнічна картина світу визначає для людини систему взаємодії зі світом (О. Обухов) [24].

Формування картини світу в різних етнокультурних умовах відбувається за схожим механізмом протиставлення «ми» – «вони», на основі якого формуються образи «свого» і «чужого» світу. Саме через поділ на «вони» і «ми» людина відкрила саму себе у світі. При цьому «чужому» простору приписуються відчужені від людини властивості, з якими необхідно вміти вибудовувати відносини, дотримуючись системи наявних нормативів, оскільки за порушення від «вищих сил» буде неминуче покарання. «Свій» простір визначається системою знаково-предметної опосередкованості, своєрідною системою міток. Людина захищає «свій» світ від «чужого» різними знаковими предметами і діями, створюючи своєрідні кордони та пороги, які визначають межу між світами (О. Обухов) [24].

Аналіз найновіших досліджень стосовно етнічних картин світу засвідчує, що вчені розглядають їх у тісному зв'язку зі свідомістю етносу, національною мовною картиною світу, національною культурою загалом. Серед детермінант, що визначають специфіку етнічних картин світу, К. Соколов виділяє: природне середовище, релігію, мову (К. Соколов) [39].

Кожен етнос зароджується і формується на певній території з відповідним кліматом і специфічним ландшафтом. Особливості природи багато в чому визначають шляхи розвитку етносу – від способу виробництва до національного характеру. Релігія визначає основні етнічні норми та систему взаємин всередині та ззовні етнічної спільноти; з нею пов'язано багато рис національного характеру та етичної свідомості нації. Мова виступає важливою основою життєдіяльності і розвитку етносу, оскільки містить у згорнутому вигляді історію народу, його культуру, систему цінностей і картину світу (К. Соколов) [39].

Природне оточення, релігія і мова разом породжують етнічну картину світу, яка визначає образ мислення, поведінку і вчинки, увесь стиль життя членів відповідної етнічної спільноти (В. Яссман) [40]. Батьки транслюють її наступним поколінням, а суспільство підтримує системою соціально-етичних санкцій (К. Соколов) [41].

Природне і культурне, раціональне й емоційне, свідоме і несвідоме, індивідуальне і суспільне – усі ці опозиції «перетинаються» на рівні ментальності, розчиняються в її структурах. За В. Храмовою, ментальність – це чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля, тому вона є природним баченням світу, достеменно не прорефлексованим і логічно не обґрунтованим. У культурно-історичному вимірі суспільного буття ментальність постає як спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення (В. Храмова) [42].

Етнічна картина світу сильно змінюється з плином часу, та люди не завжди усвідомлюють ці культурні розриви. Незмінними виявляються лише логічно незрозумілі блоки (прийняті в етнічній картині світу за аксіому), які зовні можуть виражатися в різноманітних формах. На їх основі етнос вибудовує нові і нові картини світу, що володіють найбільшими адаптивними властивостями в цей період його існування і дають можливість людині найбільш успішно вибудовувати взаємини зі світом (Ю. Аксьонова, А. Обухов) [24, 34].

Отже, в основі світобачення та світорозуміння кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем. Тому свідомість людини завжди етнічно обумовлена. Цілісну систему світобудови має кожна культура, всередині якої формується картина світу окремої особистості.

До колективних моделей світу належить *субкультурна картина світу*, яка обумовлює світобачення та самобутність різного роду соціальних груп. Ідентифікуючи себе з певними соціальними групами, люди (особливо у період юності та молодості) цілеспрямовано чи неусвідомлено присвоюють від них якісь субкультурні ритуали, сленгові форми самовираження і світорозуміння, поступово приводять зміст своєї свідомості у відповідність до групових стереотипів світосприйняття (Г. Малюченко) [43].

Посилення інтересу до субкультурної картини світу тісно пов'язане з розвитком теорії культури. Дослідження в галузі культурології, соціології, соціолінгвістики, психології, мовознавства тощо показали, що в межах будь-якої

культури не існує однорідної картини світу. Кожне суспільство диференціюється на чимало соціокультурних груп, які мають свої специфічні картини світу [20].

Розвитку наукових даних про субкультурну картину світу сприяло також розуміння культури як системи «архетипів», надбіологічних програм людської життєдіяльності (діяльності, поведінки, спілкування), що розвивається історично та забезпечує відтворення і зміну соціального життя у всіх основних проявах (К. Соколов, В. Стьопін). Ці програми включають знання, норми, навички, ідеали, зразки діяльності та поведінки, ідеї, гіпотези, вірування, цілі, ціннісні орієнтації тощо. У сукупності та динаміці вони утворюють історично накопичувальний соціальний досвід. Культура зберігає, транслює цей досвід, а також генерує нові програми, що, реалізуючись у людській активності, породжують зміни в житті суспільства [29, 39]. Тобто, у світлі інформаційної теорії культури, субкультури є підпрограмами, завдяки яким реалізується сама програма. Однак субкультура може виступати не лише засобом реалізації програми, а й альтернативною самодостатньою програмою, що існує сама по собі, є своєрідним варіантом розвитку соціокультурної системи.

Виходячи з цієї теорії культури, своєрідна картина світу характерна для будь-якої спільноти – від нації чи етносу до соціальної чи професійної групи або окремої особистості. Інакше кажучи, будь-яка досить численна людська спільнота має диференційовані картини світу як по горизонталі (різні соціальні групи учасників), так і по вертикалі: картини світу історично змінюються, пристосовуючись до нових реалій [44]. Картина світу селянина відрізняється від картини світу його сучасника – професора; сьогоднішній селянин чи професор сприймають світ не так, як представники цих соціальних груп сто років тому. Більшість субкультур, зазначає М. Соколов, не має розгорнутих текстів, які передають загальний світогляд їхніх членів, проте вони всі пояснюють новачкам, як поводитися та почуватися, тобто дають інструкції з поведінки у певних ситуаціях (К. Соколов) [39].

Проблема сприйняття навколишнього світу та відображення у свідомості індивіда уявлень про нього – *індивідуальної картини світу* – здавна цікавила

науковців різних галузей: Г. Лейбніца (XVII ст.), І. Канта (XVIII ст.), Й. Гербарта (XVIII – поч. XIX ст.), В. Вундта (XIX – поч. XX ст.). У XX ст. дослідження сутності індивідуальної картини світу все більше переміщуються до психологічного простору, набуває статусу однієї з фундаментальних наукових проблем.

Узагальнення змісту філософських і психологічних робіт, пов'язаних із проблемами формування картини світу особистості з початку XX ст. і по 70-ті рр. показує значний інтерес дослідників до механізмів формування цілісних уявлень про світ, визнання факту детермінації світосприймання й світорозуміння процесами мислення.

У психологічних дослідженнях, починаючи з О. Леонтьєва (70–80-ті рр. XX ст.), картина світу особистості характеризується як продукт індивідуальної свідомості і доповнюється такими складниками, як ставлення та потреби особистості, пов'язується із системою значень і смислів, що виробляються у процесі взаємодії людини зі світом, отже, трактується як багаторівнева система уявлень людини про світ, інших людей, про себе і власну діяльність [45]. В усвідомлюваній картині світу вчений виділяє три шари свідомості: 1) чуттєві образи; 2) значення, носіями яких виступають знакові системи, що формуються на основі інтеріоризації предметних і операціональних значень; 3) особистісний смисл. О. Леонтьєв зазначає, що картина світу може мати якісні відмінності, бути більш або менш реалістичною, широкою (повною), структурованою, позитивною або негативною, іноді навіть хибною [45].

Дослідження О. Леонтьєва заклали фундаментальні основи до розв'язання проблеми формування картини світу особистості. У працях психологів 80–90-х рр., серед яких чимало послідовників О. Леонтьєва (син О. Леонтьєв й онук Д. Леонтьєв, С. Смірнов, В. Зінченко, О. Артем'єва, В. Петухов, Ф. Василюк), образ світу також розглядається як отримане в процесі сприйняття суб'єктивне відображення об'єктивного світу, як продукт індивідуальної свідомості. Водночас розвивається широке розуміння картини світу, її представленість на всіх рівнях психічної організації особистості. Дослідники наголошують, що у

формуванні картини світу беруть участь всі сторони психічної діяльності людини, починаючи з відчуттів, сприймань, уявлень і закінчуючи вищими формами мислення і самосвідомістю людини. Образ світу виникає в різних актах світовідчування, світовідчуття, світобачення, світосприймання, світоуявлення, світооцінки, світоз'ясування, в таких переживаннях світу, як цілісність, в актах світодії (Б. Серебренніков) [46].

Учені підкреслюють складність і ступінчастість процесу формування індивідуальної картини світу, роль у ньому суб'єктивного досвіду, ціннісних орієнтацій та активності людини.

Формування картини світу, на думку М. Хайдегера, є єдністю двох процесів: «засвоєння» інформації про світ, яка надходить ззовні; «висвоєння» власних конструктів. Під засвоєнням розуміється процес, який базується на власній пізнавальній активності суб'єкта та посередництві інших людей (у вигляді існуючих уявлень) і який засвоюється у ході навчання, спілкування, діяльності, використання продуктів масової культури тощо. Висвоєння – це процес набуття суб'єктом знань, які неявно представлені у ньому самому і потребують культурних засобів, аби із неточного розуміння поняття чи уявлення стати науковим поняттям. Акт здобуття цих засобів можна розглядати як творчість самого суб'єкта і, водночас, як засвоєння попередніх культурних знакових форм (М. Хайдегер) [47, 48].

Побудова образу зовнішньої реальності починається особистістю з актуалізації певної частини вже наявного в неї образу світу, а чуттєві враження (конкретні образи) від стимулів сприйняття є вторинними, зазначає С. Смірнов. Тож будь-який конкретний образ не стільки формує, скільки підтверджує, уточнює, виправляє або збагачує актуалізовану частину образу світу. Вирваний із контексту сам по собі чуттєвий образ не несе ніякої інформації, тому що орієнтує «не образ, а внесок цього образу в картину світу». Зовнішні стимульні впливи постійно модифікують, перебудовують нашу картину світу. Образ світу активний, він постійно генерує пізнавальні гіпотези, рух назустріч стимуляціям ззовні, є модусом його існування. Отже, не світ образів (чуттєвих), а образ світу

(як наявна у особистості цілісна картина світу) регулює і спрямовує діяльність людини. Діяльність, зі свого боку, постійно впливає на образ світу, збагачуючи й модифікуючи його (С. Смірнов) [49].

Психологічні дослідження індивідуальної картини світу набули розмаху в кінці ХХ – поч. ХХІ ст. Серед важливих аспектів такі: процес та механізми вибудовування індивідуальної картини світу, її структура; картина світу у контексті життєвого шляху особистості; зв'язок картини світу із самосвідомістю; сутність картини світу особистості, її зв'язок з етнічною та глобальною картиною світу; зв'язок індивідуальної картини світу з характерологічними особливостями особистості; вікова, статева та субкультурна специфіка картини світу тощо.

Згідно із сучасними науковими даними, картина світу є психологічною реальністю, що утворюється при взаємодії людини зі світом. Людина завжди має певну картину світу як багаторівневу цілісну систему уявлень про себе та навколишній світ, про свою роль та місце в ньому, про часову та просторову послідовність подій, їх причини, значення, цілі (О. Обухов) [24].

У структурі картини світу дослідники виділяють інваріантний складник (ядерні структури) та варіативний (індивідуальні компоненти, поверхневі структури). Інваріантна частина загальна для всіх представників певної культури, формується в ній, відображує її систему значень (життєвих і наукових знань) і смислів (цінностей, переживань, емоцій особистості). Варіативна частина відображує унікальний життєвий досвід суб'єкта; її мінливість визначається тією соціокультурною реальністю, в яку занурена людина (В. Петухов, С. Смірнов) [50, 51]. Ядерні структури відображують глибинні зв'язки людини зі світом, що не залежать від рефлексії; це відірвані від чуттєвості знакові системи, відображення світу в цілому. Поверхневі структури – відчуттєве оформлення уявлень про світ, пов'язане з усвідомленням, цілеспрямованим пізнанням світу (Н. Непомняца, С. Смірнов) [51, 49].

Картина світу, вважає С. Смірнов, є культурним фоном, на якому (або в межах якого) розгортається усе внутрішнє життя людини. Вона відображує погляд особистості на зовнішній світ, дає відповіді на запитання про сутність

людини і людства, походження людини, сенс її життя [49]. Кожна людина постійно формує власну картину світу, інтерпретуючи на свій розсуд події та факти власного життя. Як цілісне утворення пізнавальної сфери особистості вона існує на трьох рівнях: сенсорно-перцептивному (чуттєва картина дійсності, умови діяльності); інтелектуальному (символічна репрезентація світу на рівні системи суспільно вироблених значень, предметів культури, норм, еталонів діяльності); особистісному (єдність пізнавальної та емоційно-потребової сфер, прогнозування важливих для людини подій, пов'язаних із її потребами) [49].

Отже, попри деякі відмінності у назвах складових частин та структурних компонентів індивідуальної картини світу, що є у різних дослідників, у їхніх підходах немає змістових протиріч. Усі визнають: особистість вибудовує свою картину світу на основі неусвідомленого та свідомого привласнення загальної картини світу; важливе значення у цьому процесі належить діяльності, чуттєвому й соціальному досвіду особистості, її рефлексії, ціннісним орієнтаціям, розвитку емоційно-потребової сфери тощо.

Для сучасного етапу характерне все чіткіше розмежування понять «індивідуальна картина світу» (або «образ світу особистості») та «глобальна картина світу» («глобальний образ світу»). Так, О. Обухов підкреслює, що кожна людина є конструктором індивідуальної картини світу. Картин світу існує стільки, скільки її носіїв [24]. С. Симоненко наголошує, що образ світу завжди індивідуальний, а тому не тотожний глобальній картині світу і виступає стосовно неї операціональним поняттям. Як у глобальній, так і в індивідуальній картині світу існує певна дихотомія відношень «загальне – індивідуальне» [52].

Привласнення загальної картини світу є результатом усієї духовної активності людини, що включає як споглядальні форми віддзеркалення, матеріальну сферу розуміння, так і несвідоме, підсвідоме, надсвідоме у психіці людини. Головним принципом вибіркової змісту картини світу є принцип ціннісної орієнтації, або ціннісної ієрархізації «наочного світу». Водночас кожна особистість відповідно до рівня свого розвитку у процесі діяльності більшою чи меншою мірою бере участь у формуванні глобальної картини світу. Тобто,

індивідуальна картина світу є суб'єктивним образом об'єктивного світу, який зароджується й існує в свідомості людини та у більш глибоких шарах її психіки, що не об'єктивувалися (С. Симоненко) [52].

Як і в попередні періоди розвитку психологічної науки, важливого значення вчені надають «образу» (мається на увазі, конкретний образ) як початковій ланці і результату будь-якого пізнавального акту. Картина світу функціонально й генетично первинна стосовно будь-якого конкретного образу або окремого чуттєвого переживання. Звідси результатом будь-якого пізнавального акту буде не окремий образ, а змінена картина світу, збагачена новими елементами (О. Обухов) [24].

У роботах деяких вчених конкретизується процес вибудовування індивідуальної картини світу та її структура (В. Яссман, О. Баксанський та ін.)

На думку В. Яссмана, процес взаємодії людини зі світом складається із трьох компонентів: 1) сприйняття інформації про навколишній світ; 2) відображення світу і себе у ньому, обробка інформації (поточної і тієї, що була отримана раніше): її аналіз, систематизація, зберігання, смислоутворення, вибір форми поведінкової реакції та контролю за здійсненням діяльності тощо; 3) зовнішня активність (реагування) людини в певній життєвій ситуації [40].

Головним компонентом є відображення світу (яке розуміється як свідомість, що формується протягом усього життя людини і визначає характер сприйняття нею світу та поведінку в різних ситуаціях), виступає як призма, через яку людина дивиться на світ. У процесі пізнання світу результати пізнання відображуються у свідомості людини у формі уявлень, знань, умінь, навичок, особистісних смислів, цінностей, ставлень, типів поведінки й спілкування тощо. Сукупність перерахованих вище результатів пізнавальної діяльності людини утворює певну модель – картину світу [40].

Близьким до розуміння В. Яссманом процесу формування індивідуальної картини світу є бачення О. Баксанського, який підкреслює, що у людини є потреба у створенні цілісної та несуперечливої картини зовнішнього світу, щоб він став зрозумілим і пояснюваним. Тому їй недостатньо мати когнітивну

репрезентацію про якийсь факт, цей факт має вписатися в існуючий образ світу суб'єкта. Для врахування цієї обставини введено спеціальну характеристику – ступінь структурованості уявлення (внутрішня організація когнітивної репрезентації уявлення, його системність) [27].

Основною функцією картини світу науковці визнають пізнання, яке реалізується в інтерпретаційній «оптичній» силі і широті. Але водночас людина не бачить того, що лежить ззовні її уявлень про світ, тобто «людина бачить те, що знає» і в цьому виявляється певна обмеженість пізнавальної функції картини світу. Своєрідним посередником у комунікаційному процесі людини зі світом, що забезпечує їх взаємопроникнення, виступає загальна картина світу (Б. Серебренніков) [46]. Сміслові утворення в картині світу виконують різні функції: репрезентативну (уявлення суб'єкта про світ), інтерпретативну (структурування, інтерпретація життєвих явищ і подій), регулятивну (регуляція поведінки людини в життєвих ситуаціях) та інтегративну (забезпечення цілісності картини світу) (Н. Корольова) [53]. Останнім часом, у зв'язку зі швидкою зміною реалій буття, вчені додають ще дві функції картини світу, не применшуючи значення функції пізнання (як основної): орієнтувальну (картина світу відображує дійсні зв'язки людини зі світом) та адаптивну (у картині світу закріплюються лише ті зміни, які мають продуктивний характер) (Д. Снянський) [54].

Узагальнення робіт з проблеми розуміння сутності феномену «індивідуальна картина світу» показує, що вчені розвинули досягнення попередніх дослідників про механізми її формування, рушійні сили цього процесу. Вони відзначають, що картина світу є продуктом творчого освоєння дійсності; виникнення картини світу є процесом не репродукції, а реконструкції, процесом творчості і співтворчості. Творчий початок закладено у самому процесі розпредметнення навколишнього світу, світу культури, його інтерпретації і привласнення, а також подальшому опредмененні «свого» світу через співучасть у створенні культурних і матеріальних цінностей суспільства (С. Симоненко) [52].

У наукових дослідженнях різних авторів вживаються поняття «образ світу» «картина світу особистості», «індивідуальна картина світу», «загальнолюдська картина світу», «глобальна картина світу», «глобальний образ світу» тощо. З контекстів більшості праць видно, що «образ світу особистості», «картина світу особистості», «індивідуальна картина світу» вживаються як тотожні (синонімічні). Синонімами також є поняття «загальнолюдська картина світу», «глобальна картина світу» та «глобальний образ світу».

Провідним чинником формування картини світу особистості у сучасній педагогічній науці визнається навчально-виховний процес – складний і багатогранний спеціально організований процес відображення у свідомості дитини об'єктивної реальності, тобто специфічний процес пізнання, керований педагогом у створених для цього педагогічних умовах (І. Малафіїк) [55]. Зміст навчання є педагогічно адаптованою системою знань про світ, який має достовірно і доступно для дітей розкривати сутність буття та тенденції його розвитку в сьогоdnішніх реаліях. Спеціально створені педагогічні умови покликані полегшити підростаючому поколінню процес пізнання світу, зробити його якомога результативнішим, сформувавши цілісну картину світу.